

Deel I

Taal en taalvermogen

Mensen communiceren over het algemeen met elkaar door middel van taal. In dat opzicht onderscheiden ze zich van andere dieren. De menselijke taal heeft een aantal specifieke eigenschappen en verschilt daarmee van andere communicatiesystemen. Hoofdstuk 1 van dit boek, *Van taal naar taalwetenschap*, gaat over die eigenschappen: hoe die in de taalwetenschap worden bestudeerd en welke verschijnselen daarbij aan de orde komen.

Als we zeggen dat mensen over een taal beschikken, betekent dat in feite dat ze die taal 'in hun hoofd' hebben. Dit taalvermogen kunnen ze aanwenden in concreet taalgebruik, als spreker en als hoorder. In hoofdstuk 2, *De taalgebruiker*, bespreken we de manier waarop dit gebeurt en de mentale processen die daarbij een rol spelen.

Het taalvermogen zit niet zomaar in het hoofd van mensen; ze moeten zich een taal eigen maken. Dit is het thema van hoofdstuk 3, *Taalvererving*. Daarin komt niet alleen de verwerving van de moedertaal aan de orde, maar ook die van andere talen daarna, de tweede-taalvererving.

1

Van taal naar taalwetenschap

1.1 Inleiding

Iedereen beheerst een taal en veel mensen beheersen er meer dan een. Maar wat weten wij eigenlijk over de taal die we iedere dag gebruiken? Wat valt er bijvoorbeeld te zeggen over de volgende vijf zinnen?

- (1) Onmogelijke dit een was opdracht.
- (2) Ik heb honger.
- (3) Hij moest weten waarom wegging.
- (4) Marilyn Monroe wil president van Nederland worden.
- (5) De tlint was biert.

Waarschijnlijk zal iedereen het erover eens zijn: zinnen (1), (3) en (5) zijn niet goed, (2) en (4) wel, in ieder geval wat betreft de vorm. De volgorde in zin (1) is niet correct, in zin (3) ontbreekt een woord en zin (5) bevat twee elementen die overduidelijk geen Nederlandse woorden zijn. Op grond waarvan doen we dit soort uitspraken? Is onze kennis over taal simpelweg een verzameling van alle woorden en zinnen die wij ooit hebben gehoord? Kunnen we bijvoorbeeld zeggen dat zin (1) niet goed is omdat we die contrasteren met de zin 'Dit was een onmogelijke opdracht'? Is het zo dat we die laatste zin ooit hebben gehoord en onthouden als 'correcte zin van het Nederlands'? Dat dit erg onwaarschijnlijk is, is te illustreren met voorbeeld (4). Zin (4) is goed Nederlands, ondanks het feit dat hij niet waar is. Wij weten dat die zin goed Nederlands is, wat betreft de vorm, zonder dat we hem ooit hebben gehoord. Taalgebruikers zijn in staat om te beoordelen of een zin wel of niet goed is op grond van hun kennis van taal, niet uitsluitend op basis van hun geheugen. Deze kennis is niet bewust en vrij abstract, veelal in de vorm van algemene regels, vandaar dat mensen meestal moeite hebben om uit te leggen waarom een zin fout is.

Wat bedoelen we nu hier met het begrip ‘abstracte kennis’? Aan de hand van een voorbeeld zullen we dit nader toelichten. Stel dat iemand ons een onbekend voorwerp laat zien en dit een *puut* noemt, hoe zouden we dan twee van die voorwerpen noemen? Vrijwel zeker *twee puiten*. Sprekers van het Nederlands hoeven hier niet over na te denken; de vorm *puits* zou ongebruikelijk klinken hoewel veel Nederlandse woorden op *-s* eindigen in het meervoud. De regels om het meervoud van een zelfstandig naamwoord te maken hebben wij al heel vroeg als kind geleerd, maar de meeste mensen weten niet waarom de ene vorm beter is dan de andere. Waarom is het meervoud van *puut* niet *puits*, maar van *puutel* wel *puitels*? Taalgebruikers hebben de kennis om taal te begrijpen en te produceren maar kunnen niet uitleggen hoe het systeem werkt. Daarom noemen we die kennis abstract en ook onbewust.

In dit inleidende hoofdstuk gaan we in op het verschijnsel ‘taal’ en de manier waarop dat in de taalwetenschap wordt bestudeerd. In paragraaf 1.2 komen een aantal belangrijke kenmerken van taal aan de orde. Daarbij hebben we het over natuurlijke talen, dat wil zeggen, door mensen gesproken talen die zich op natuurlijke wijze hebben ontwikkeld, waarschijnlijk uit een soort primitief communicatiesysteem van onze voorouders. Maar er zijn ook andere ‘talen’, bijvoorbeeld de taal waarin computerprogramma’s zijn geschreven. Die andere talen komen aan de orde in paragraaf 1.3, waar ook het verschil met natuurlijke, menselijke talen zal worden besproken. In paragraaf 1.4 hebben we het over variatie in die menselijke talen. Daar gaat het onder meer over gebarentalen naast gesproken talen. De manier waarop talen in de taalwetenschap worden bestudeerd, komt aan bod in paragraaf 1.5. Een belangrijke doelstelling van de taalwetenschap is om de onbewuste, abstracte kennis die mensen van hun taal hebben, te expliciteren, met name in een grammatica van die taal. Paragraaf 1.6 gaat over verschillende typen grammatica’s die zijn te onderscheiden, zoals een grammatica die de geschiedenis van een taal beschrijft tegenover een grammatica die de huidige stand van zaken wil weergeven. Tenslotte bevat paragraaf 1.7 een overzicht van de deelterreinen van de taalwetenschap. Die paragraaf dient tevens als inleiding op de volgende hoofdstukken in dit boek.

1.2 Talen

In deze paragraaf gaat het om natuurlijke, menselijke talen, zoals Engels, Nederlands, Turks, Swahili, enzovoorts. Wat is er nu zo bijzonder aan het verschijnsel ‘taal’? Anders gezegd: wat zijn de kenmerken van dergelijke talen?

Elke taal wordt gebruikt voor algemene communicatie. Mensen kunnen met een natuurlijke taal in principe over alles communiceren wat binnen hun ervaringswereld ligt, van praatjes over het weer tot een wetenschappelijke verhandeling over het broeikaseffect. Al naar gelang het onderwerp maakt men gebruik van een verschillend jargon: een gesprek over voetballen bevat heel andere woorden dan een parlementaire discussie over de ziektenkostenverzekering. Die verschillende jargons of vaktalen zijn echter wel onderdeel van de natuurlijke

taal als geheel en maken ook tot op zeer grote hoogte gebruik van dezelfde grammatica.

Zoals in de inleiding al aan de orde kwam, hebben talen een bepaalde structuur. Er zijn regels op te stellen waaraan de zinnen in een taal moeten voldoen; die regels vormen samen de grammatica van een taal. Zo is 'Ik reis morgen naar Apeldoorn' een correcte zin, maar 'Ik morgen reis naar Apeldoorn' niet. Dat wil echter niet zeggen dat er voor een zin waarin iemand wil meedelen dat hij of zij morgen naar Apeldoorn reist, maar één mogelijkheid is. In het Nederlands is het namelijk ook mogelijk om te zeggen 'Morgen reis ik naar Apeldoorn' of 'Naar Apeldoorn reis ik morgen'. Er zijn wel min of meer subtiele betekenisverschillen tussen deze laatste twee zinnen en 'Ik reis morgen naar Apeldoorn', maar daar gaan we op deze plaats even aan voorbij. Essentieel is, dat er kennelijk volgens de grammatica van het Nederlands drie verschillende volgorde voor de elementen mogelijk zijn.

Het is bekend dat talen van elkaar verschillen wat betreft de regels waaraan de zinnen moeten voldoen. Soms zijn die verschillen betrekkelijk klein. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk als we het Nederlands en het Duits met elkaar vergelijken, zoals in respectievelijk (6) en (7).

(6) De uitgever heeft het boek laten vertalen.

(7) Der Verlag hat das Buch übersetzen lassen.

De volgorde van de twee werkwoorden is in het Duits omgekeerd aan die in het Nederlands. Het Spaans wijkt al iets meer af van het Nederlands; dat wordt geïllustreerd door zin (8).

Spaans

(8) La editorial hizo traducir el libro.

De uitgever liet vertalen het boek

Er zijn talen die veel meer verschillen van het Nederlands. Als voorbeeld geven we een zin uit het Japans in (9).

Japans

(9) Taro wa Hanako ni tegami o kai-ta.

Taro *topic* Hanako aan brief *object* schrijven-*verleden tijd*

'Taro schreef een brief aan Hanako.'

Zin (9) is meteen een illustratie van de manier waarop we in dit boek veel voorbeelden uit andere, soms exotische talen zullen presenteren. De eerste regel bevat het zinnetje in de betreffende taal, de tweede regel een soort letterlijke vertaling, waarbij elk element is overgezet in het Nederlands. Voor sommige elementen is er geen equivalent woord in het Nederlands; dan geven we de aanduiding van de categorie waartoe dat element uit die andere taal behoort. 'Topic' betekent dat Taro degene is over wie wordt gesproken (zie voor dit begrip 'topic' ook hoofdstuk 10); verder duidt *o* aan dat *tegami* het object of lijdend voorwerp is, en *-ta* wordt achter *kai* geplakt om er een verleden-tijdsvorm van te maken. Voor de duidelijkheid zijn in dit voorbeeld elementen zoals

‘topic’ cursief gezet. De derde regel van (9) geeft de vertaling van het Japanse voorbeeld in een gewone Nederlandse zin.

Een korte beschouwing van (9) laat al zien dat er flinke verschillen zijn tussen het Nederlands en het Japans. Zo heeft het Japans geen voorzetsels, maar ‘achterzetsels’; *ni* verschijnt dus na *Hanako*. Verder wordt het werkwoord, *kai*, aan het eind gezet. De invoeging van *wa* om het topic aan te geven is ook een typerend kenmerk van het Japans.

Talen kunnen dus heel divers zijn qua structuur. Desondanks houden taalkundigen zich al eeuwen bezig met het idee dat ze wel een gemeenschappelijke basis moeten hebben. Zo schreef Roger Bacon in de dertiende eeuw het volgende:

De grammatica van alle talen is in wezen gelijk, al zijn er marginale verschillen. Daarom kent iemand die de grammatica van één taal kent, tegelijk de grammatica’s van alle talen, voorzover het de essentie betreft.

Welke aspecten van grammatica of structuur zouden dan die essentie kunnen zijn? Hieronder volgen enkele universele eigenschappen van talen (10).

- (10) (a) Alle talen bestaan uit kleine elementen. In gesproken talen zijn dit klanken en in gebarentalen, die ook tot de natuurlijke, menselijke talen behoren, zijn dit onder meer handvormen (zie ook paragraaf 1.3). Uit die kleine elementen worden grotere eenheden, woorden of gebaren, opgebouwd. Deze worden gecombineerd om zinnen te vormen.
- (b) Alle gesproken talen hebben klinkers en medeklinkers.
- (c) In alle talen kunnen taalgebruikers een ontkenkende bewering uitdrukken, vragen stellen, bevelen doorgeven.
- (d) Alle talen hebben een manier om complexe zinnen te maken, zoals:
Kevin weet dat Mieke dat boeiende verhaal schreef.
Fij gelooft ten onrechte dat Kevin weet dat Mieke dat boeiende verhaal schreef.
 De manier waarop zulke complexe zinnen worden gemaakt kan uiteraard van taal tot taal verschillen.
- (e) In alle talen is het zo dat in zinnen vergelijkbaar met de zin *Thomas maakte zich belachelijk* of *Beppie was kwaad dat Thomas zich belachelijk maakte* het woordje *zich* naar *Thomas*, en niet naar iemand anders verwijst.
- (f) Alle talen hebben woorden voor *zwart* en *wit* of *donker* en *licht*.

Deze eigenschappen, die door alle talen worden gedeeld, worden wel **universalia** genoemd. In hoofdstuk 17, dat handelt over verschillen en overeenkomsten tussen talen, komen we hierop terug.

Speciale aandacht willen we nog richten op de eigenschap in (10a), omdat het hier gaat om een specifiek kenmerk van menselijke, natuurlijke talen, namelijk het verschijnsel van de **dubbele articulatie**. Bij het woord ‘articulatie’ moet in dit geval niet gedacht worden aan de manier waarop mensen een woord uitspreken of articuleren. ‘Dubbele articulatie’ heeft hier betrekking op het feit dat woorden los gezien een bepaalde betekenis hebben, maar gecombineerd met

andere woorden een complexe boodschap kunnen vormen. Die boodschap kan ook variëren afhankelijk van de volgorde waarin de woorden zijn geplaatst. Zo gaat het in zin (11) en (12) om precies dezelfde zes woorden, die in beide zinnen hun eigen betekenis houden. Toch hebben (11) en (12) een verschillende betekenis.

(11) De badmeester heeft de jongen gered.

(12) De jongen heeft de badmeester gered.

Een vraag van andere orde is of alleen mensen zich in een menselijke taal kunnen uitdrukken. Zouden dieren misschien ook zo'n menselijke taal met zijn specifieke eigenschappen kunnen leren? Het ligt natuurlijk voor de hand om eerst naar bepaalde vogels, met name papegaaien, te kijken: die kunnen immers menselijke spraak nabootsen. Ze hebben er zelf echter geen benul van wat ze 'zeggen'. Maar mensapen, hoe zit het daarmee? Die staan in de evolutie tenslotte het dichtst bij de mens en ze lijken er ook fysiek het meest op. Geen van de mensapen heeft echter een spraakapparaat ontwikkeld waarmee een grote variatie aan klanken geproduceerd zou kunnen worden. Experimenten om apen te leren spreken hebben duidelijk gefaald; de chimpansee Viki kon na lang oefenen en met veel moeite slechts vier woorden articuleren *mama*, *papa*, *cup*, en *up*.

Maar kunnen apen misschien taal in een andere vorm dan spraak leren? Er zijn veel experimenten met mensapen geweest om te proberen hun een taal te leren, bijvoorbeeld door middel van plastic fiches of via computersymbolen. Omdat mensapen hun handen kunnen gebruiken om gebaren te maken, zijn er ook experimenten uitgevoerd met een gebarentaal van doven, de Amerikaanse Gebarentaal. De resultaten van deze experimenten zijn nogal omstreden. Sommige onderzoekers beweren dat de apen voldoende leren om symbolen of gebaren te combineren, dat wil zeggen dat ze de grammatica van de taal hebben geleerd. Amerikaanse onderzoekers voerden een dergelijk experiment uit met de chimpansee Nim Chimpsky. Hieronder (13) staan enkele van de meest voorkomende combinaties van gebaren die Nim maakte.

(13) SPELEN MIJ   SPELEN MIJ NIM
 KIETELN MIJ   KIETELN MIJ NIM
 ETEN NIM   GRAPEFRUIT ETEN NIM

Wat zeggen deze gebarenreeksen nu over de eventuele grammatica van de 'gebarentaal' van Nim? De combinaties van drie gebaren zijn vaak een betrekkelijk overbodige uitbreiding van de combinatie van twee gebaren; NIM en MIJ verwijzen naar dezelfde persoon of, in dit geval, dezelfde aap. De combinaties blijven zeer beperkt. Veel van de 'langere' uitingen bestaan uit herhalingen van gebaren. De spontaneïteit en creativiteit die mensen in hun taalgebruik laten zien, zijn bij apen ver te zoeken. Ze blijken ook niet aan volwassen soortgenoten of aan hun kinderen door te geven wat zij aan individuele gebaren of symbolen leren. Hiermee zijn we aangeland bij een ander kenmerk van natuurlijke, menselijke talen: ze worden (door kinderen) verworven middels interacties met de omgeving en zo van generatie op generatie overgedragen.

1.3 Andere talen

Hierboven hadden we het over natuurlijke talen die door mensen worden gebruikt om mee te communiceren. Maar er zijn ook andere talen of communicatiesystemen en de vraag is in welke opzichten die afwijken van of overeenkomen met natuurlijke talen. We bespreken hieronder enkele van die ‘andere talen’ om daarmee tegelijkertijd het speciale karakter van natuurlijke talen verder te illustreren.

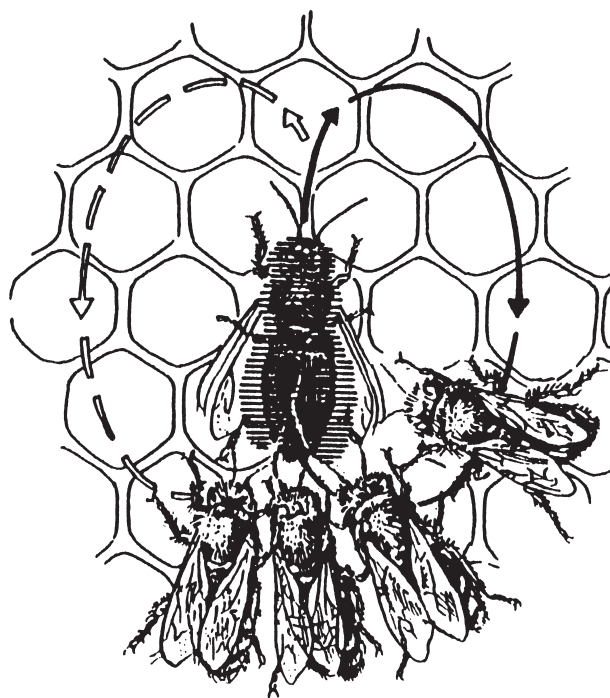
Niet alleen mensen communiceren met elkaar, maar dieren doen dat ook; zij kunnen dus ook over een communicatiesysteem of een taal beschikken. Vogels kunnen bijvoorbeeld door hun ‘roepen’ of ‘liedjes’ aangeven dat er een vijand in de buurt is, dat ze een bepaald territorium bezetten, enzovoort. Maar er zit slechts weinig variatie in de mogelijke boodschappen, wat een enorm verschil is met een mensentaal. Dit blijkt ook uit een diertaal waarvan de structuur is onderzocht, namelijk de taal van bijen. Door het uitvoeren van verschillende dansen op de wand van de bijenkorf kan de ene bij de andere vertellen waar hij bloemen met de begeerde basisstof voor honing kan vinden. Zoals de Oostenrijkse bioloog Karl von Frisch ontdekte, ‘spreken’ Italiaanse en Oostenrijkse bijen niet precies dezelfde ‘taal’. De Italiaanse honingbij bijvoorbeeld kent drie dansen. De ‘rondedans’ wordt gebruikt om voedselbronnen aan te duiden die zich bevinden op minder dan tien meter van de korf. Door meer of minder energiek te dansen geeft de bij aan hoe groot de bron is. De ‘sikkeldans’ wordt gebruikt voor voedselbronnen tussen de tien en honderd meter van de korf. Met die dans laat de bij ook zien in welke richting de bron ligt. In de ‘wiegeldans’ geeft de intensiteit van de beweging en het aantal herhalingen aan hoe groot de bron is en hoe ver de bron verwijderd is. In figuur 1.1 is de wiegeldans weergegeven.

Het is wel eens gelukt om een computergestuurde kunstbij boodschappen aan andere bijen te laten doorgeven. Na enige onwennigheid vlogen deze bijen toch braaf naar de aangegeven voedselbron. In principe zouden bijen met dit systeem van dansen over veel meer dan de voedselbronnen kunnen communiceren maar de inhoud blijft beperkt tot dit ene onderwerp. Een onderzoeker heeft het ook klaargespeeld om een bij naar een voedselbron te laten lopen in plaats van te vliegen. Deze bij gaf na afloop een veel te grote afstand door in zijn dans, omdat hij slechts een grove indicatie van de ‘reistijd’ kon geven. Het communicatiesysteem schoot tekort om de andere bijen te ‘vertellen’ dat hij niet gevlogen had.

Dit voorbeeld van bijencommunicatie laat zien dat dit systeem vrij beperkt in zijn mogelijkheden is, en dat geldt ook voor communicatiesystemen van andere dieren. Ze bevatten veel minder elementen zoals bewegingen of geluiden dan er woorden in mensentalen zijn. Bijentaal en taal van andere dieren kent geen **creativiteit**, wat wel een kenmerkende eigenschap is van mensentaal. Met het begrip ‘creativiteit’ wordt niet bedoeld op zoets als ‘artistieke creativiteit’. Als het gaat om taal, heeft het betrekking op het feit dat mensen met de regels waar ze over beschikken steeds nieuwe, mogelijk unieke zinnen kunnen maken. De voorgaande zin was misschien zo’n ‘unieke zin’.

Waarin verschilt bijentaal nu nog meer van mensentaal? Ten eerste is menselijk taalgebruik een kwestie van ‘samen handelen’: mensen stemmen hun taalgebruik

Figuur 1.1 De wiegeldans van bijen volgens Frisch (1923)

af op de gesprekspartner, die weer reageert op wat de ander zegt, enzovoorts. Er is dus sprake van interactie. Bijen daarentegen dansen hun dansjes ongeacht de respons van andere bijen.

Verder is mensentaal spontaan. Dat wil zeggen, er hoeft geen directe aanleiding of stimulus te zijn. In principe kan iedereen elk moment over van alles en nog wat praten, en sommige mensen doen dat ook. Bij bijen ligt dat heel anders. Ze maken pas een dansje nadat ze een bloem – in dit geval de stimulus – gevonden hebben en terug zijn gevlogen naar de korf. Een bij zal nooit ‘zomaar’ een dansje gaan maken, zoals mensen wel ‘zomaar’ iets kunnen zeggen, over welk onderwerp dan ook. We kunnen ook stellen dat mensentaal onafhankelijk van het hier en nu is, terwijl bijen alleen de waarheid – en niets dan de waarheid; ze kunnen ook niet liegen – verkondigen over wat er op dat moment zelf het geval is. Een ‘bijenuiting’ als ‘Gisteren heb ik in die richting honing gevonden’ is dan ook per definitie onmogelijk.

Ten slotte is mensentaal grotendeels willekeurig of arbitrair wat betreft de relatie tussen vorm en betekenis, en bijentaal niet. In het Nederlands is er bijvoorbeeld geen enkel verband tussen de vorm van woorden als *noord*, *oost*, *zuid* en *west* en de door die woorden aangeduide windrichtingen. Daartegenover is het zo dat in de bijentaal de hoek gemaakt door de as van de sikkeldans met de verticale as van de korf precies correspondeert met de hoek zon–korf–voedselbron. Daar is dus geen arbitraire relatie tussen de vorm en de inhoud van de boodschap. Overigens, er zijn ook enkele uitzonderingen op de

willekeurigheid in de menselijke taal, bijvoorbeeld in **onomatopeeën**, oftewel klanknabootsende woorden, zoals *kukeleku*, *niezen* of *tsjilpen*, waarvan de klank de betekenis in zekere mate weerspiegelt. Verder is in gebarentalen de relatie tussen de vorm (van een gebaar) en de betekenis niet altijd arbitrair, zoals we verder in paragraaf 1.4 nog zullen laten zien. Tenslotte moeten we opmerken dat in veel andere diertalen – zoals het zingen van vogels – de relatie tussen vorm en betekenis weer wel arbitrair is. Het is dus niet zo dat het verschil mensentalen–dierentalen keurig correspondeert met het verschil niet-arbitrair–arbitrair.

Een geheel ander type talen dat we hier kort aan de orde stellen, is dat van de zogenaamde **kunstattalen**, dat wil zeggen, talen die door mensen bewust ontworpen of geconstrueerd zijn. Om de problemen van internationale communicatie op te lossen, of soms met het ideologische doel om volken dichter bij elkaar te brengen, zijn er verschillende kunsttalen ontwikkeld. In de loop der tijd zijn dat er enkele tientallen geweest, luisterend naar mooie namen als Mundolingue of Interglossa. Vaak zijn ze een vroege dood gestorven. De bekendste kunsttaal is het Esperanto, ontworpen door de Poolse oogarts L. Zamenhof in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Esperanto is nog steeds de meest gesproken en geschreven kunsttaal met enkele honderdduizenden sprekers.

Het Esperanto maakt voor een groot deel gebruik van Latijnse woorden die dienst doen als een soort woordstammen. Met behulp van voor- en achtervoegsels worden nieuwe woorden gevormd op een systematisch manier. Zo betekent *san* ‘gezond’. Daar kan *mal-*, wat het tegendeel aangeeft, voor worden gezet: *malsan* betekent daarom ‘ziek’. Het achtervoegsel *-ul* duidt een persoon aan die de eigenschap bezit, die wordt uitgedrukt door de stam, dus *malsanul* betekent ‘zieke’. De grammatica van het Esperanto is betrekkelijk simpel. Vraagzinnen worden bijvoorbeeld gemaakt door voor een mededelende zin *ĉu* te zetten, zoals (14) en (15) laten zien, een proces dat overigens overgenomen is uit het Pools.

Esperanto

(14) *Petro legas revuon.*

‘Petro leest een tijdschrift.’

(15) *Ĉu Petro legas revuon?*

‘Leest Petro een tijdschrift?’

Kunstattalen hebben een aantal kenmerken die gelijk zijn aan de eigenschappen van natuurlijke, menselijke talen, zoals het verschijnsel van de dubbele articulatie en de willekeurigheid van het taalteken. Maar ze verschillen in tenminste de volgende twee opzichten van natuurlijke, menselijke talen. Ten eerste veranderen ze over het algemeen niet in de loop van de tijd, terwijl natuurlijke talen als het ware levend zijn. Het Nederlands van rond 2000 wijkt af van het Nederlands van rond 1900. Kunsttalen als bedachte, geconstrueerde talen krijgen een vorm die over het algemeen niet of nauwelijks verandert. Dat geldt ook voor het Esperanto. Het tweede verschil heeft te maken met het eerder gesignaleerde gegeven dat kinderen een natuurlijke taal over het algemeen verwerven van jongsaf aan in directe interactie met hun omgeving. Dit is bij kunsttalen niet het geval. Met betrekking tot dit punt heeft het Esperanto in vergelijking met andere

kunsttalen een enigszins aparte positie. Kinderen die opgroeien in een gezin waarin beide ouders Esperanto spreken, maken zich soms op dezelfde manier die taal eigen als andere kinderen bijvoorbeeld het Nederlands.

Een derde type talen dat we in deze paragraaf willen bespreken, zijn **computertalen**, de talen waarin computerprogramma's zijn geschreven en waarin mensen instructies aan de computer kunnen geven. Net als kunsttalen zijn die uiteraard niet in de loop der millennia via natuurlijke interactie ontstaan, maar door iemand doelbewust geconstrueerd. Onder de computertalen vallen programmeertalen zoals Prolog en Java, besturingstalen zoals DOS, en talen waarmee bestanden van gegevens kunnen worden bevraagd, zoals SQL. Vergelijkbaar met computertalen zijn andere zogenaamde formele talen, zoals algebra en de taal van de wiskunde en de logica.

Het opvallendste kenmerk van computertalen is dat er een één-op-één relatie bestaat tussen vorm en betekenis. In het Nederlands kunnen woorden en zinnen probleemloos meerdere betekenissen hebben, zoals het geval is in voorbeeld (16) hieronder, een krantenkop uit het blad *Spits*.

(16) Actie tegen gasboringen in Madurodam.

Uit de context zal blijken wat eigenlijk bedoeld wordt, namelijk dat er in Madurodam een actie werd gevoerd tegen gasboringen. De andere betekenis ontgaat de hoorder of de lezer in het algemeen. Alleen in het geval van grappen wordt vaak bewust gespeculeerd op de dubbelzinnigheid van taaluitingen. Uitdrukkingen in formele talen hebben daarentegen altijd precies één betekenis. Zo zorgt de rekenregel 'Meneer-Van-Dale-Wacht-Op-Antwoord' ervoor dat de uitkomst van het sommetje onder (17) 23 is en niet ook 35. Het is immers zo dat Vermenigvuldigen gaat vóór Optellen volgens bovengenoemde (formele) regel.

(17) $3 + 4 \times 5$

Een tweede, minder in het oog lopend verschil tussen natuurlijke en formele talen is dat taalgebruikers in het algemeen alles weglaten waarvan ze mogen aannemen dat toehoorders dat zelf aanvullen op basis van hun kennis van zaken. Tijdens een gesprek over een voetbalwedstrijd kan iemand rustig zeggen:

(18) . . . en toen schoot-ie 'm d'r in.

De hoorder zal voor 'm de bal invullen, en voor d'r het doel van een van de partijen, aangenomen uiteraard dat die hoorder iets afweet van de voetbalsport. In formele talen is het in principe onmogelijk om zo maar iets achterwege te laten; computers missen nu eenmaal de kennis van de werkelijkheid om uit zichzelf de nodige aanvullingen te maken.

Omgekeerd introduceren taalgebruikers, zeker in spontane conversatie, nogal wat 'ruis' in hun uitingen. Zo zou de spreker van (19) wellicht ook met (20) hebben kunnen volstaan.

(19) Ik ben het daar dus ook eigenlijk ergens wel een beetje mee eens zeg maar.

(20) Vind ik ook.

Overigens, al moeten al die bijwoordelijke bepalingen zoals *eigenlijk* in (19) niet letterlijk worden genomen, ze hebben natuurlijk wel een bepaald effect op de hoorder. In dit geval is het waarschijnlijk dat de spreker een zekere terughoudendheid aan de dag legt bij zijn steunbetuiging aan de vorige spreker. In formele talen ontbreekt een dergelijke dimensie: alles wat we erin opschrijven wordt letterlijk genomen, en niet als kleuring van hetgeen gezegd wordt.

Een vierde type taal dat we hier bespreken is dat van de **non-verbale communicatie**, een taal waar geen woorden bij te pas komen. In de mondelinge communicatie tussen mensen wordt immers vaak gebruik gemaakt van niet-talige (non-verbale) middelen, zoals handgebaren, lichaamshouding en gezichtsuitdrukkingen. Als twee mensen met elkaar staan te praten, zegt hun onderlinge afstand iets over hoe intiem ze met elkaar zijn. Met andere woorden, middels die onderlinge afstand wordt een bepaalde betekenis overgedragen: hoe dichter bij, des te intiemer of persoonlijker. Deze afstand is in diverse culturen verschillend vastgelegd. Zo staan mensen uit Arabische landen over het algemeen veel dichter op elkaar dan mensen uit West-Europese landen. Denk maar eens aan de afstand die Nederlanders van elkaar nemen in een lift: vooral niet te dichtbij!

Non-verbale communicatie is beperkter van aard dan verbale. Bepaalde gebaren, zoals naar het voorhoofd wijzen, hebben één bepaalde betekenis. Verder zijn er maar heel weinig gebaren of andere non-verbale elementen. Het combineren van gebaren, zodat ze samen een andere betekenis krijgen, is niet mogelijk. Met andere woorden: er is geen sprake van dubbele articulatie. Natuurlijk kan iemand wel gebaren combineren, bijvoorbeeld naar een persoon wijzen en vervolgens de wijsvinger naar het voorhoofd brengen, maar de volgorde is volstrekt irrelevant. Zoiets als een grammatica of een vaste structuur, die juist wel kenmerkend is voor natuurlijke, menselijke talen, is er dus niet.

Talen zijn systemen van tekens die ergens voor staan. Dat aspect van talen vinden we bijvoorbeeld ook terug in pictogrammen, zoals de tekens die op stations worden gebruikt om de uitgang, de bagagekluizen, enzovoort aan te geven. Verkeersborden zijn vergelijkbare tekensystemen, die uiteraard ook sterk afwijken van natuurlijke, menselijke talen. Ook hier weer geen dubbele articulatie. Er is evenmin sprake van interactie. Alle kenmerken van natuurlijke, menselijke talen – behalve dat een teken ‘ergens voor staat’, zoals een woord ergens voor staat – zijn niet van toepassing.

Tenslotte wordt het begrip ‘taal’ wel gebruikt voor alles waarmee mensen een zekere betekenis overdragen. Zo is het mogelijk te spreken over de ‘taal van de kleding’. Door een keurig mantelpakje aan te trekken, geeft een vrouw iets anders te kennen dan wanneer ze zich zou kleden in een spijkerbroek en T-shirt. Begrippen als ‘de taal van de architectuur’ worden ook wel gehanteerd om aan te geven dat een architect met een bepaald gebouw een idee wil uitdrukken, of – om in het modieus jargon te zeggen – met een gebouw een *statement* wil maken. In het volgende krantenstukje uit een artikel over ‘hangjongeren’ wordt het begrip ‘taal’ op een vergelijkbare manier gebruikt:

Vaak nemen we ook onze eigen muziek mee. Vooral techno en super. Daar begrijpt de rest niks van. Onze muziek is een taal. De eerste noten van *Back to Mars* zijn een

herkenningsteken, zoals anderen ‘Hoe gaat het?’ zeggen. Vaak zeggen we ook urenlang niks. Dan laten we de muziek praten. (*de Volkskrant* 3 mei 2000)

In feite wordt ‘taal’ in dit soort gevallen overdrachtelijk of figuurlijk gebruik. Het betreft geen ‘echte taal’, waarbij wij menselijke, natuurlijke talen als echte talen beschouwen.

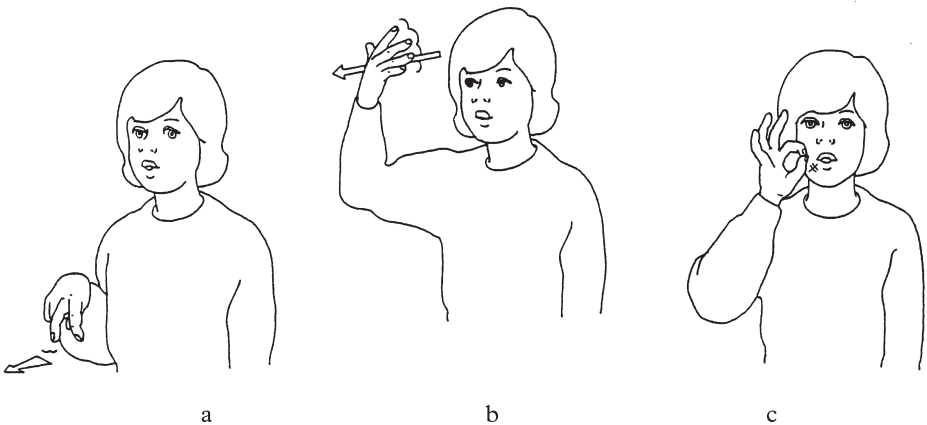
Voor de duidelijkheid geven we hieronder nog eens puntsgewijs en samenvattend de in paragraaf 1.2 en 1.3 besproken kenmerken van (natuurlijke, menselijke) talen en van het gebruik van die talen.

- Talen hebben een bepaalde structuur; de uitingen worden gevormd volgens bepaalde regels.
- Alle talen delen een aantal universele eigenschappen.
- Een belangrijk onderscheidend kenmerk van talen is dat van de dubbele articulatie.
- Talen worden verworven door kinderen middels interactie met de omgeving en ze worden van generatie op generatie overgedragen.
- Creativiteit is een eigenschap van het menselijk taalvermogen.
- Menselijk taalgebruik is een vorm van ‘samen handelen’.
- Taalgebruik kan plaatsvinden los van het hier en nu, dat wil zeggen, taalgebruik hoeft niet gekoppeld te zijn aan actuele ervaringen of omstandigheden.
- In talen bestaat er in veel gevallen een willekeurige of arbitraire relatie tussen de vorm van het taalteken en de betekenis van dat teken.
- Veel taaluitingen hebben meer betekenissen, maar op basis van de context is meestal vast te stellen wat de bedoelde betekenis is.

1.4 Verschillen

Talen hebben dus een gemeenschappelijke basis maar ze kunnen op veel aspecten verschillen, met name wat betreft hun structuur, zoals we in paragraaf 1.2 al hebben aangegeven. Bij de beschouwing van verschillen tussen talen, kunnen we echter ook vanuit een ander perspectief kijken. Dan zijn talen in te delen in twee grote groepen: **gesproken talen** en **gebarentalen**. Een gesproken taal wordt geuit door gebruik van de tong, lippen, en stembanden en wordt gehoord door het oor. Een gebarentaal maakt gebruik van een andere **modaliteit**, namelijk de visuele modaliteit. Een gebarentaal wordt *gezien* en gebaarders gebruiken vooral hun handen. De universalia die hierboven in (10) werden genoemd, gelden net zo goed voor gebarentalen als voor gesproken talen. Toch kan het gebruik van een bepaalde modaliteit, bijvoorbeeld de visuele modaliteit (gebaren), gevolgen hebben voor de vorm van een taal. Figuren 1.2a–c bevatten voorbeelden van gebaren. Wat betekenen deze gebaren uit de Nederlandse Gebarentaal?

In figuur 1.2a valt waarschijnlijk wel te raden dat het gebaar ‘lopen’ betekent. De figuren 1.2b en 1.2c zijn moeilijker. Het gebaar in 1.2b betekent ‘dromen’. De plaats waar dit gebaar wordt gemaakt, hangt samen met het feit dat dromen een mentale activiteit is. De gebaren voor ‘denken’ en ‘plannen’ worden ook in de buurt van het hoofd gemaakt. Het gebaar in 1.2c betekent ‘wonen’. Een

Figuur 1.2 Gebaren uit de Nederlandse Gebarentaal (× = contact met het lichaam, krullige lijn = herhaalde beweging; een pijl geeft de richting van de beweging aan)

duidelijk verband tussen de vorm van het gebaar en de betekenis ontbreekt. Er lijkt wel een inhoudelijke relatie te bestaan tussen de vorm van de gebaren in 1.2a en 1.2b en hun betekenis: de zogenaamde iconiciteit van gebaren. Zeker bij zo'n gebaar als in 1.2a is er geen sprake van een willekeurige of arbitraire relatie tussen de vorm van het gebaar en de inhoud of de betekenis. In dit opzicht zijn sommige gebaren te vergelijken met de eerder genoemde onomatopoeën zoals *miauwen* of *koekoek*.

Dat het vaak moeilijk is om de betekenis te raden, laat 1.2b zien. Bij 1.2c is de relatie tussen de vorm van het gebaar en de betekenis volledig arbitrair. Wie twee doven ziet communiceren in de Nederlandse Gebarentaal, kan de interactie niet volgen. Dat geldt ook voor een dove die communiceert in een andere gebarentaal zoals de Italiaanse Gebarentaal. Die zou een interactie in de Nederlandse Gebarentaal evenmin begrijpen. Het aantal gebaren met een heel duidelijke relatie tussen betekenis en vorm is relatief klein.

Ook als het gaat om andere aspecten zijn gebarentalen volledig vergelijkbaar met andere natuurlijke, menselijke talen. Ze hebben bijvoorbeeld een bepaalde structuur of grammatica. Ook verwerven dove kinderen een gebarentaal van jongsaf aan in interactie met andere gebaarders en kan in gebarentaal in principe op elk moment over van alles iets worden medegedeeld, gevraagd, verzocht, enzovoorts.

Een volledig ander type onderscheid is dat tussen enerzijds talen die alleen gesproken worden en anderzijds talen die daarnaast ook geschreven worden. Het schrijven van een taal is een vrij recente uitvinding. Mensen spreken al vele tienduizenden jaren, maar de oudste bekende schrijfvorm is pas ongeveer vijfduizend jaar oud. Kinderen spreken voordat ze schrijven en het schrijven is altijd gerelateerd aan het spreken. De geschreven vorm van een taal is afgeleid van de gesproken vorm en dus secundair. Door het schrijven wordt een taal visueel maar ook veel duurzamer. Schrijven geeft de mogelijkheid om informatie te bewaren zonder dat het geheugen daarmee belast wordt. Het maakt het

mogelijk voor een samenleving om haar cultuur en geschiedenis vast te leggen. Toch bestaan er veel samenlevingen waar de taal niet geschreven wordt; de cultuuroverdracht vindt dan plaats door middel van een uitgebreide orale traditie.

Er bestaat ook variatie in de vormen van het schrijven. Sommige schrijfsystemen gebruiken een symbool voor een woord, andere gebruiken een symbool voor een lettergreep en weer andere gebruiken een symbool voor een klank. In hoofdstuk 17 gaan we hier verder op in.

Talen die geen geschreven vorm hebben, worden in de meeste gevallen gesproken in technologisch of economisch minder ontwikkelde gemeenschappen. Daarom worden ze ook wel primitieve talen genoemd. Klopt dat? Is er inderdaad een onderscheid te maken tussen primitieve talen en ontwikkelde talen? In de taalwetenschap gaat men over het algemeen uit van de aanname dat er geen primitieve talen zijn. Elke taal heeft de mogelijkheid om alle betekenissen uit te drukken die ook in andere talen kunnen worden uitgedrukt. De middelen die talen gebruiken om betekenissen weer te geven, kunnen wel sterk van elkaar verschillen; dat zal verderop in dit boek nog uitgebreid worden geïllustreerd.

Het is natuurlijk wel zo dat sommige talen een beperkte woordenschat hebben op een bepaald terrein, meestal omdat dat domein voor de taalgemeenschap minder belangrijk is of zelfs niet bestaat. Het Kwaza, een Indianentaal uit het Amazonegebied, heeft – zoals te verwachten is – geen woorden voor bijvoorbeeld *tekstverwerker*, *levensverzekering* of *discotheek*. Maar zo'n minder uitgebreide woordenschat op een bepaald gebied betekent niet dat een taal primitief of eenvoudig is. Nieuwe begrippen kunnen altijd worden omschreven met behulp van bestaande woorden. Een mooi voorbeeld is de Noord Amerikaanse Indianentaal Comanche. Toen daarin de voordien onbekende citroen werd geïntroduceerd, kreeg die de naam 'zure broertje van de sinaasappel'. Er kunnen ook woorden worden 'geleend' uit een andere taal, zoals het Nederlands voor veel begrippen die met de computer te maken hebben woorden uit het Engels heeft geleend.

Een laatste mogelijk verschil tussen talen dat we hier aan de orde willen stellen, is dat tussen complexe en simpele talen. Is er zo'n verschil? In de taalwetenschap neemt men over het algemeen aan dat er niet zo'n verschil te maken is. Elke taal heeft relatief eenvoudige en moeilijke of ingewikkelde regels en kenmerken, en het is sowieso onmogelijk om die als het ware te wegen en 'op te tellen', zodat je een soort eindcijfer als totale moeilijkheidsgraad van een taal zou kunnen vaststellen. Sommige mensen beweren echter dat zo'n verschil tussen complexe en simpele talen wel degelijk reëel is. Ze wijzen dan bijvoorbeeld op het Engels in contrast met het Russisch of het Chinees. Daarbij moet wel worden bedacht dat veel Russen en Chinezen het Engels weer heel moeilijk zullen vinden. De beruchte lage taalvaardigheid in het Engels van veel Oost-Aziaten is hier een illustratie van.

Linguïsten die geen onderscheid willen maken tussen complexe en simpele talen, en dus ook niet tussen moeilijk en makkelijk te leren talen, wijzen er ook op dat kinderen elke taal kunnen verwerven en de ene taal net zo makkelijk als de andere. Wat voor een Nederlander een bijna onoverkomelijk probleem is in het Chinees, pikken Chinese kinderen moeiteloos op.

1.5 Taalwetenschap

Taal is van wezenlijk belang voor het functioneren van de mens. Wie mensen wil begrijpen, moet ook taal als verschijnsel begrijpen. Noam Chomsky, een van de belangrijkste of volgens sommigen de belangrijkste linguïst van de twintigste eeuw, schreef in 1972:

Wanneer wij mentalen bestuderen, benaderen we wat men kan noemen ‘de essentie van mens-zijn’, de onderscheidende eigenschappen van de geest, die, zover we het weten, uniek zijn in de mens.

In feite begint de taalwetenschap bij het beschrijven van de taal, of eigenlijk van talen. De vraag is hoe die talen in elkaar zitten, wat de regels zijn. Een simpele regel van het Nederlands kan bijvoorbeeld, vereenvoudigd weergegeven, als volgt luiden:

- (21) In mededelende hoofdzinnen komt de verbogen vorm van het werkwoord op de tweede plaats.

Dat betekent dat ‘Hij *kocht* gisteren een keukentrapje’ correct is, net als ‘Gisteren *kocht* hij een keukentrapje’. In bepaalde vraagzinnen staat het werkwoord ook op de tweede plaats, zoals in ‘Waar *kocht* hij gisteren een keukentrapje?’ Is de simpele regel (21) dus nog algemener te maken, zoals in (21’)?

- (21’) De verbogen vorm van het werkwoord komt altijd op de tweede plaats.

Het is duidelijk dat deze regel, zo geformuleerd, te algemeen is. De volgende zin, die immers correct Nederlands is, wordt er door uitgesloten: ‘*Kocht* hij gisteren een keukentrapje?’ Hetzelfde geldt voor: ‘*Koop* morgen een keukentrapje!’ Regel (21’) zal dus opnieuw moeten worden geformuleerd of er zal een regel aan moeten worden toegevoegd. Een belangrijk uitgangspunt van de taalwetenschap is dat men zoveel mogelijk probeert te generaliseren. Het is natuurlijk mogelijk om bijvoorbeeld voor elk type zin te beschrijven waar het werkwoord moet staan, maar de linguïst is juist op zoek naar regels die van toepassing zijn op zoveel mogelijk gevallen.

In de taalwetenschap probeert men onder meer regels op te stellen die in staat zijn om te ‘voorspellen’ wat de mogelijke, correcte zinnen van een taal zijn. Dat lijkt misschien simpel, maar verderop in dit boek zal blijken dat het lang niet altijd zo eenvoudig ligt. Verder gaat het niet alleen om de zinsvorm, maar ook om de beschrijving van andere onderdelen van de taal. Als voorbeeld geven we de vorming van het meervoud. Aan het begin van dit hoofdstuk hadden we het al over het meervoud van het nonsenswoord *puut*, *puits* versus *puiten*. De linguïst die het Nederlands beschrijft, en die zich op dit aspect richt, zal een regel moeten opstellen waarmee kan worden verantwoord dat *puiten* in principe de goede vorm is. Regel (22) lijkt een geschikte kandidaat.

- (22) Zelfstandige naamwoorden in het Nederlands die uit één lettergreep bestaan, krijgen *-en* in het meervoud.

Allerlei bekende woorden illustreren dat deze regel goed is: *stoelen, taken, huizen*, enzovoorts. En hoe zit het dan met woorden als *films* en *trams*? Inderdaad, die houden zich niet aan de regel, maar dat zijn dan ook leenwoorden uit het Engels, waarbij in één moeite door de Engelse meervoudsuitgang is overgenomen.

In de inleiding van dit hoofdstuk kwam de onbewuste, abstracte kennis die taalgebruikers hebben van hun taal al aan de orde. Die kennis kan worden weergegeven door middel van een aantal regels, zoals de regel voor de vorming van het meervoud van zelfstandige naamwoorden. Hoofddoelstelling van de taalwetenschap is nu om die regels, weergegeven in een grammatica van een taal, te expliciteren. Je zou kunnen zeggen dat de grammatica die mensen ‘in hun hoofd hebben’ ook op papier moet komen te staan. In eerste instantie gaat het daarbij om individuele grammatica’s van individuele talen, maar in het verlengde hiervan probeert men algemene principes op te sporen, bijvoorbeeld in termen van de al genoemde universalia. Die algemene principes zouden ook als verklaringen kunnen gelden voor de manier waarop talen in elkaar zitten.

Het bovenstaande suggereert dat alle taalwetenschappers uit zijn op één type grammatica. Dat is echter niet het geval. De taalwetenschap is, ook als het om grammatica’s gaat, een breed en divers terrein van wetenschap. Dat illustreren we in de volgende paragraaf.

1.6 Verschillende grammatica’s

Wat moeten we denken van *een hele dure sigaar* en *hun willen die niet kopen*? Fout of niet fout? Of vroeger fout maar tegenwoordig geaccepteerd? De vraag wat fout of niet fout is in een taal, is moeilijk te beantwoorden, en dat heeft veel te maken met veranderingen. Als voorbeeld geven we de volgende zinnen. Valt te beoordelen of deze goed of fout zijn?

- (23) Dat huis is goedkoper als dit appartement.
- (24) Zij heeft hem een boek gekocht.
- (25) Ik weet niet wat moet jij doen.

Voor (25) is het duidelijk: alle Nederlanders zullen waarschijnlijk zeggen dat die zin fout is. De taalkundige geeft zulke zinnen een markering met een asterisk (*); dat betekent dat ze niet correct of ongrammaticaal zijn. Anders geformuleerd: de regels van het Nederlands voorspellen dat deze zin niet tot de mogelijke zinnen van het Nederlands behoort. De andere zinnen krijgen verschillende beoordelingen, vaak iets als ‘ik zeg het wel maar je mag het niet schrijven’ of ‘je hoort het vaak maar eigenlijk is het geen goed Nederlands’. Zin (23) bijvoorbeeld bevat de constructie *goedkoper als* die steeds vaker in spreektaal optreedt. Zin (24) is een vorm die in sommige dialecten wordt gebruikt.

De taalkundige heeft de taak om de vormen die de moedertaalsprekers van een taal produceren, te beschrijven en eventueel om aan te geven bij welke variant van de taal ze horen. De grammatica die de taalkundige schrijft van een taal geeft in principe de kennis weer die alle moedertaalsprekers hebben van de

regels van hun taal. Deze zogenaamde **descriptieve grammatica** beschrijft in principe de regels van alle varianten van de taal, dus van zowel de standaardtaal als van de dialecten. Geen enkele variant wordt beoordeeld als slechter of beter dan de andere. Daarbij gaat het dan wel om min of meer systematisch voorkomende varianten. Als een enkele moedertaalspreker van het Nederlands een keer zegt ‘Die opdrachten *moet* nog gedaan worden’, dan verschijnt deze variant niet in de descriptieve grammatica van het Nederlands. Wanneer echter grote aantallen sprekers van het Nederlands de vorm met *als* in plaats van *dan* gebruiken, zoals in (23), dan komt dat wel in zo’n grammatica terecht.

Zo’n descriptieve grammatica kan natuurlijk wel vermelden of een bepaalde vorm tot de standaardtaal behoort, tot de spreektaal of alleen in bepaalde gebieden veel voorkomt. Zo zal in een descriptieve grammatica van het Nederlands kunnen staan dat een zin als ‘Dat nieuwe boek van Mulisch dat heb ik nog niet gelezen’ een typische spreektaalconstructie bevat, namelijk het gebruik van het woordje *dat* na ‘Mulisch’. Een ander voorbeeld: de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (Haeseryn et al. 1997) bevat een passage over het meervoud van zelfstandige naamwoorden. Daarin wordt onder meer opgemerkt dat tijdsaanduidende zelfstandige naamwoorden in combinatie met hoofdtelwoorden in het meervoud staan, behalve *jaar*, *uur* en *kwartier*. Het is dus *drie minuten* tegenover *drie kwartier*. Er is echter een uitzondering: in regionaal taalgebruik, met name in het Nederlandstalige deel van België, heeft *maand* dezelfde positie als bijvoorbeeld *kwartier*. Men zegt daar dan ook ‘Het is zes *maand* geleden’. Overigens beperken veel taalkundigen zich bij hun beschrijvingen tot de standaardtaal of de algemene omgangstaal en blijven allerlei dialectvormen buiten beschouwing.

Tegenover de descriptieve grammatica staat een grammatica die niet *beschrijft*, maar *voorschrijft* welke vormen van een taal goed zijn en welke niet. In zulke grammatica’s worden alle veranderingen over het algemeen beschouwd als een bedreiging van de ‘pure’ vorm van de taal. Deze **prescriptieve grammatica**’s zijn dus per definitie conservatief. De puristische visie op taal bestaat al vanaf de klassieke periode, vooral onder de invloed van het Latijn, maar was met name in de achttiende en negentiende eeuw dominant. Taal is levend en verandert continu; het veranderingsproces is niet te stoppen. De taalkundige beschrijft in een descriptieve grammatica wat de sprekers van een taal doen, de prescriptivist schrijft voor wat zij zouden moeten doen volgens de norm van een bepaald moment.

Tot nu toe ging het vooral om de taal ‘op dit moment’, de huidige taal. Maar, zoals we hierboven al hebben aangegeven, talen veranderen. Wie een taal beschrijft vanuit dit perspectief, geeft daarvan een **diachrone** beschrijving. Het volgende stukje is daarvan een voorbeeld. Bedenk dat het hier een tamelijk informele beschrijving betreft en dat er niet een echte regel wordt geformuleerd.

Het is ook in de achttiende en negentiende eeuw dat de overtreffende trap steeds vaker *’t* of *het* bij zich krijgt: *’t grootst*, *het snelst*. Aanvankelijk zei men *zij loopt snelst*, maar gaandeweg is daar *’t* bijgekomen. Overigens komen overtreffende trappen zonder *’t* in de negentiende eeuw nog regelmatig voor. Ook tegenwoordig kan men nog zeggen: *ik wandel liefst alleen*.

Dit voorbeeld illustreert meteen een interessante eigenschap van veel diachrone taalbeschrijvingen. Zij geven soms een aardige verklaring voor actuele, bestaande verschijnselen, zoals hier het feit dat *liefst* in ‘Ik wandel *liefst* alleen’ voorkomt zonder ‘t. Een diachrone beschrijving wordt overigens ook vaak een ‘historische grammatica’ genoemd.

Tegenover de diachrone beschrijving staat de **synchrone**, die een beeld geeft van hoe een taal er op een bepaald moment in de tijd uitziet, waarbij dat ‘bepaald moment’ overigens niet zo verschrikkelijk nauwkeurig in de tijd vastligt.

Vrijwel iedereen die in het voortgezet onderwijs een vreemde taal heeft geleerd of daarna een vreemde-taalopleiding volgt, krijgt te maken met een grammatica van die taal, vaak als onderdeel van een leerboek waarin ook andere aspecten aan de orde komen. Over het algemeen zijn dat geen grammatica’s met een wetenschappelijke pretentie. Ze worden **pedagogische grammatica** genoemd of ook wel ‘leergrammatica’ en ze bevatten een uiteenzetting van de regels van een taal ten behoeve van het onderwijs. Vaak gebeurt dat ook door een aantal voorbeelden te geven die de regel illustreren. De volgende passage is afkomstig uit een leerboek Duits voor het voortgezet onderwijs.

De ‘trappen van vergelijking’:

klein kleiner kleinst

lieb lieber liebste

schön schöner schönste

etc.

Let op de vorm *am schönsten*, *am kleinsten* enz., waar wij zeggen: het mooiste, het kleinst.

Ook in het Duits komen onregelmatige vormen voor, bijv.:

gut besser best

viel mehr meist

Let er tenslotte nog eens op, dat na een vergrotende trap in het Duits *als* komt, dus *kleiner als*, *dicker als*, *reicher als*, *besser als*, *mehr als*, enz.

Na zo’n uitleg volgt over het algemeen een serie oefeningen met de gepresenteerde regel, veelal in de vorm van vertalingen. Vaak bevat een pedagogische grammatica een vergelijking met de moedertaal van de leerder, zoals hierboven, bijvoorbeeld waar vormen als *am schönsten* worden afgezet tegen het Nederlandse equivalent *het mooiste*. Pedagogische grammatica’s hebben meestal een prescriptief karakter. In een pedagogische grammatica van het Nederlands, bedoeld voor mensen die het Nederlands als vreemde taal willen leren, zal dan ook meestal staan dat ‘Zij doet het beter *dan* haar broer’ correct is, en niet dat ‘beter *als*’ ook veel voorkomt.

Er zijn flinke verschillen tussen een pedagogische en een wetenschappelijke grammatica. Los van het feit dat de eerste – in tegenstelling tot de tweede – meestal prescriptief is, betreft het belangrijkste verschil de uitgebreidheid. Een wetenschappelijke grammatica van een taal bevat veel meer informatie dan een pedagogische en is ook veel explicieter over alle regels en uitzonderingen. Zo telt de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (Haeseryn et al. 1997), het standaardwerk over de Nederlandse grammatica, ruim 1600 bladzijden. Een pedagogische grammatica voor mensen die Nederlands leren in het buitenland, beslaat nog

geen 10 procent van die omvang. Verder is in een pedagogische grammatica de informatie over een bepaald onderwerp vaak verdeeld over verschillende hoofdstukken of blokken in verband met het feit dat leerlingen of cursisten de taal stapsgewijs moeten leren. Zo staat er in het bovengenoemde Duitse leerboek enkele pagina's na de geciteerde passage weer een stukje over de trappen van vergelijking. Dan gaat het er onder meer om dat bijvoeglijke naamwoorden die eindigen op *d*, een *t* of een sisklank in de overtreffende trap niet *st* krijgen, maar *est*, bijvoorbeeld *gesund*–*gesundest*.

1.7 De inhoud van dit boek en de deelterreinen van de taalwetenschap

Er zijn in feite twee mogelijke invalshoeken of benaderingen voor de bestudering van taal. Bij de eerste gaat het om een bepaald thema van waaruit naar taal wordt gekeken, bijvoorbeeld de manier waarop het menselijk taalvermogen functioneert. Bij de tweede invalshoek zijn de taal en haar verschillende onderdelen of niveaus het uitgangspunt, bijvoorbeeld het niveau van de klanken in een taal of dat van de zinnen en de zinsbouw. Dit boek is deels volgens de eerste en deels volgens de tweede benadering opgezet.

Het eerste deel, *Taal en taalvermogen*, waar dit hoofdstuk ook bij hoort, is thematisch van aard. Verschillende keren is hierboven al aan de orde geweest dat mensen de regels van de taal 'in hun hoofd' hebben. Dat wordt ook wel aangeduid met het begrip 'taalvermogen'. In hoofdstuk 2, *De taalgebruiker*, gaat het om de manier waarop dat taalvermogen functioneert. Hoe zijn taalgebruikers in staat om hun woordenschat en alle regels die ze (onbewust) kennen, toe te passen als ze taal produceren of begrijpen? 'Taal' is een unieke, menselijke eigenschap, die kinderen zich al heel vroeg eigen maken. De manier waarop die taalverwerving plaatsvindt en de processen die daarbij een rol spelen, komen aan de orde in hoofdstuk 3, *Taalverwerving*. In dat hoofdstuk bespreken we ook de verwerving van een andere taal dan de moedertaal, de tweede-taalverwerving, die vaak lang niet zo soepel en makkelijk verloopt als de verwerving van de moedertaal.

De volgende vier delen van dit boek zijn opgebouwd volgens het uitgangspunt van linguïstische niveaus of eenheden van analyse. In deel II gaat het om *Taal en interactie*, in bepaalde opzichten de grootste eenheid. De hoofdfunctie van taal is dat mensen met elkaar kunnen praten en langere stukken tekst kunnen produceren: opeenvolgingen van zinnen. Zowel teksten als gesprekken kennen een zekere systematiek. Gesprekken tussen mensen hebben een bepaalde structuur en mensen die eraan deelnemen verwachten ook dat de gesprekspartners op elkaar ingaan en niet 'langs elkaar heen praten'. Hoofdstuk 4, *Discourse*, gaat over een aantal kenmerkende, systematische eigenschappen van gesprekken en van langere teksten of monologen. Mensen gebruiken taal om betekenissen over te dragen, en daarmee 'doen' ze als het ware iets. In verbale interacties functioneren uitingen als taalhandelingen. Wie bijvoorbeeld zegt 'Daar hebben ze een pitbull' spreekt met die zin (mogelijk) een waarschuwing uit. Anders

gezegd: die uiting heeft de functie van de taalhandeling ‘waarschuwing’. In hoofdstuk 5, *Taalhandelingen*, gaan we nader in op dit handelingskarakter van taaluitingen en op de systematische verschijnselen die daarin te ontdekken zijn. Het onderdeel van de taalwetenschap waarin de aspecten van taalgebruik worden bestudeerd die in hoofdstuk 4 en 5 aan de orde komen, wordt vaak aangeduid met het begrip **pragmatiek**.

Deel III van dit boek, *Zinnen en hun betekenis*, heeft uiteraard de zin als eenheid van analyse. Het gaat om zinnen, de manier waarop die worden gevormd en de betekenis die we aan die zinnen kunnen hechten. Hoofdstuk 6, *Constituenten en woordsoorten* bespreekt de bouwstenen van zinnen, waarbij het begrip ‘constituenten’ slaat op eenheden, vaak bestaande uit meer dan één woord, waaruit een zin is opgebouwd. Simpel gesteld vormen in ‘De man zit te niksen’ de woorden *de* en *man* een constituent. Veel mensen kennen uit het taalonderwijs, uit een pedagogische grammatica, begrippen als ‘onderwerp’ en ‘lijdend voorwerp’. Met die begrippen wordt bedoeld op constituenten die een bepaalde functie in de zin hebben. Hoofdstuk 7, *Enkelvoudige zinnen*, gaat grotendeels over dit soort functies, maar dan vanuit het perspectief van een wetenschappelijke grammatica. Hierboven hebben we al aangegeven dat een universele eigenschap van talen is dat mensen complexe zinnen kunnen vormen. In hoofdstuk 8, *Complexe zinnen*, bespreken we de manier waarop dat gebeurt en ook de eigenschappen van verschillende soorten complexe zinnen. Al eerder is duidelijk geworden dat zinnen een bepaalde structuur hebben oftewel dat de constituenten van een zin in een bepaalde volgorde moeten worden geplaatst. *Woordvolgorde* is het onderwerp van hoofdstuk 9; daarbij gaat het om de vorm van de zinnen. De hoofdstukken 6 tot en met 9 gaan over het terrein binnen de taalwetenschap dat meestal **syntaxis** wordt genoemd. Zinnen hebben uiteraard niet alleen een vorm, maar ook een betekenis. Hoe weten we bijvoorbeeld dat in de zin ‘Hij had de bal, maar wilde hem niet afgeven’ *hem* naar *de bal* verwijst? Taalgebruikers moeten in feite weer over regels beschikken om tot dat soort interpretaties te komen. Hoofdstuk 10 handelt over *Zinsbetekenis*. Het onderdeel van de taalwetenschap dat zich bezighoudt met dergelijke regels voor betekenis-toekenning, wordt **semantiek** genoemd.

Dat deelterrein is ook aan de orde in het eerste hoofdstuk van deel IV, over *Woorden*. In hoofdstuk 11 bespreken we de *Woordenschat*, de verzameling woorden die deel uitmaken van een taal. Woorden zijn geen onveranderlijke eenheden. Naast een woord als *werken* kennen we bijvoorbeeld ook de vorm *gewerkt* in ‘Zij heeft gewerkt’ en andere woorden die kennelijk van *werken* zijn afgeleid, zoals *werker* of *werking*. Processen die op deze manier woorden ‘veranderen’ komen aan bod in hoofdstuk 12, *Woordvorming*. Het onderdeel van de taalwetenschap dat zich met dergelijke processen bezighoudt, wordt **morfologie** genoemd. Deel IV wordt afgesloten met een hoofdstuk over *Samenstellingen en uitdrukkingen*. Daarin gaat het onder meer om samenstellingen als *werksfeer* en *huiswerk* en uitdrukkingen als *er is veel werk aan de winkel*. Hoofdstuk 13 valt niet te situeren binnen één deelterrein van de taalwetenschap. De informatie is relevant voor zowel syntaxis, semantiek als morfologie.

In deel V komen we terecht bij het ‘laagste niveau’ van de taal oftewel de kleinste eenheid van analyse, dat van de *Klanken*. In hoofdstuk 14 wordt het (fysieke) proces van *Spreken en verstaan* behandeld vanuit het vakgebied van de **fonetiek**. Hoe vormen mensen klanken en hoe zijn ze in staat om die te horen en te interpreteren? De rol die losse klanken spelen in de woorden van een taal, dus wat de taalkundige betekenis is van klanken, bespreken we in hoofdstuk 15. Verschillen tussen talen wat betreft de klanken die erin voorkomen, worden daar ook behandeld. Hoofdstuk 16 gaat over grotere eenheden dan losse klanken, namelijk over *Lettergrepen*. Tevens komen daarin *klemtoon* in woorden en *intonatie* aan de orde. De hoofdstukken 15 en 16 behandelen de belangrijkste onderwerpen uit de **fonologie**; dat vakgebied zou je het taalkundige broertje van de fonetiek kunnen noemen.

Het afsluitende deel VI, met de algemene titel *Talen en taalgemeenschap*, is weer thematisch van aard, net als deel I. Het gaat in deel VI dus niet om een speciaal linguïstisch niveau, maar om bepaalde thema’s die betrekking kunnen hebben op verschillende niveaus. In hoofdstuk 17 pakken we een onderwerp op dat in dit inleidende hoofdstuk al kort aan bod is geweest, namelijk dat van de *Verschillen en overeenkomsten tussen talen*. Daarin komt onder meer het onderwerp ‘taalfamilies’ aan de orde, het onderzoek naar vroegere vormen van talen en de relatie tussen taal en cultuur. In hoofdstuk 18, *Taalvariatie*, komt een ander thema aan bod, namelijk het feit dat talen niet homogeen zijn. Er is bijvoorbeeld niet één soort Nederlands dat door iedereen wordt gesproken; vaak heeft men het dan over verschillende dialecten. Talen zijn niet alleen ‘gevarieerd’, maar ook veranderlijk. Het Nederlands van nu is niet gelijk aan het Nederlands van pakweg tweehonderd jaar geleden. Deze *Taalverandering* is het onderwerp van hoofdstuk 19. Daarin besteden we aandacht aan de verschillende soorten verandering die een taal kan ondergaan, bijvoorbeeld op het niveau van de klanken of de zinsbouw, en aan verschillen tussen sociale groepen. Tot nu toe is het vooral gegaan over losse, individuele talen, maar in vrijwel alle taalgemeenschappen wordt meer dan één taal gesproken, waarbij die talen elkaar ook beïnvloeden. Deze *Tweetaligheid* van taalgemeenschappen wordt behandeld in het laatste hoofdstuk van dit boek.

Na de tekst bevat elk hoofdstuk van dit boek een *Samenvatting*, een aantal *Opdrachten*, een *Zelftoets* en een stukje *Verantwoording en verder lezen*. In de samenvatting passeren alle hoofdbegrippen uit de voorgaande tekst, die daarin vet zijn gedrukt, nogmaals de revue. De opdrachten zijn bedoeld om de stof verder te verwerken; er wordt bijvoorbeeld gevraagd om bepaalde ideeën toe te passen op verschijnselen uit andere talen of om zelf voorbeelden bij een specifiek verschijnsel te bedenken. Met behulp van de zelftoets kunnen lezers controleren of ze de stof redelijk onder de knie hebben. Bij de zelftoetsvragen wordt dus in feite gevraagd om onderdelen van de stof te reproduceren. Tenslotte geven we in de verantwoording eventuele bronnen die we hebben gebruikt; daarnaast verwijzen we de lezer naar andere (meestal inleidende) literatuur over het behandelde onderwerp.

Samenvatting

De kennis die mensen hebben over taal is onbewust. Het is kennis van een abstract systeem, niet van een lijst van uitingen. Talen hebben een bepaalde structuur, waarin ze sterk van elkaar kunnen verschillen. Sommige eigenschappen worden door alle talen gedeeld, de **universalia**. Een specifiek kenmerk van natuurlijke, menselijke talen is dat van de **dubbele articulatie**: taalelementen hebben een eigen betekenis, maar ze kunnen gecombineerd worden om andere betekenissen uit te drukken. Dierentalen wijken sterk af van mensentalen, in de zin dat ze veel beperkter zijn dan mensentalen. Dat geldt ook voor talen die in experimenten aan apen zijn geleerd, en voor bijvoorbeeld talen van bijen. Deze talen missen de eigenschap van **creativiteit** die kenmerkend is voor mensentalen: de mogelijkheid om met een bepaald aantal symbolen of tekens (woorden of gebaren) en een aantal regels (de grammatica) steeds weer nieuwe, mogelijk unieke uitingen te produceren. Mensentalen zijn tot op grote hoogte willekeurig of arbitrair. In het geval van **onomatopeeën** is er een relatie tussen klank en betekenis.

Kunsttalen, zoals het Esperanto, vormen een ander type talen, dat wel grotendeels gelijk is aan dat van natuurlijke talen. Verder zijn er ook **computertalen**, waarin computerprogramma's zijn geschreven en die sterk verschillen van natuurlijke, menselijke talen. Het begrip 'taal' wordt verder ook gebruikt voor andere systemen waarmee mensen betekenis overdragen (zoals het systeem van **non-verbale communicatie**), die in veel opzichten niet vergelijkbaar zijn met natuurlijke, menselijke talen.

Talen kunnen in verschillende vormen of **modaliteiten** worden geuit. Er zijn **gesproken talen** en **gebarentalen**. In gebarentalen is de relatie tussen vorm en betekenis sterker dan in gesproken talen, maar in het algemeen is deze relatie arbitrair. Talen kunnen ook geschreven worden, en kunnen van elkaar verschillen wat betreft het soort schrift. De schrijftaal is afgeleid van de spreektaal, en daarom secundair. Er is geen onderscheid te maken tussen 'primitieve talen' en meer 'ontwikkelde talen'. In de taalwetenschap gaat men er eveneens van uit dat er geen wezenlijk verschil bestaat tussen enerzijds complexe en anderzijds simpele talen.

De taalwetenschap probeert de onbewuste kennis die mensen hebben van hun taal te expliciteren en ze bestudeert dus hoe talen als systeem in elkaar zitten. Dat gebeurt vooral door het opstellen van een grammatica. In een **descriptieve grammatica** worden alle vormen van een bepaalde taal beschreven, niet alleen de standaardvorm. **Prescriptieve grammatica's** schrijven regels voor; ze geven de normen voor 'correct taalgebruik'. Wie veranderingen in de tijd beschrijft, maakt een **diachrone** beschrijving. Daartegenover staat de **synchrone** beschrijving, dat wil zeggen de beschrijving op een bepaald moment in de tijd. In **pedagogische grammatica's** worden de regels van de grammatica beschreven ten behoeve van taalleerders.

Een grammatica van een taal bevat verschillende aspecten die in dit boek verder aan de orde komen: de zinsbouw of **syntaxis**, de betekenis (**semantiek**), de wijze waarop taalgebruik in interactie en in langere teksten is gestructureerd (**pragmatiek**), de klanken (**fonetiek** en **fonologie**) en woordvorming (**morfologie**). Dit worden ook wel 'linguïstische niveaus' genoemd. Daarnaast houdt de taalwetenschap zich bezig met bepaalde thema's: de manier waarop mensen hun taalvermogen gebruiken bij taalbegrip en -productie, de wijze waarop taal wordt verworven en het functioneren van talen in de taalgemeenschap. Die verschillende thema's komen ook aan bod in dit boek.

Opgaven

1. Ga voor jezelf na hoe de verkleinwoorden van Nederlandse zelfstandige naamwoorden worden gevormd (dus: *huis–huisje*, enzovoorts) en probeer zo de onbewuste, abstracte kennis die je hebt van de vorming van het verkleinwoord in het Nederlands expliciet te maken.
2. Zet een asterisk (*) naast de zinnen die ongrammaticaal zijn. Kan je uitleggen waarom ze ongrammaticaal zijn?
  - (a) Er loopt de vrouw op straat.
  - (b) Marie zei dat ik zich moest wassen.
  - (c) Ik heb de postbode nog niet gehoord.
  - (d) Jan heeft gestudeerd.
  - (e) Willem heeft vermoord.
3. In de voorbeelden (11) en (12) (zie blz. 7) wordt het verschijnsel van de *dubbele articulatie* toegelicht met woorden die tezamen in de ene volgorde een andere betekenis hebben dan in de andere volgorde. Kan je dit principe ook toepassen op klanken?
4. Stel dat je een hond honderd verschillende bevelen leert zoals *haal de krant*, of *ga liggen*. Heeft de hond dan een taal geleerd? Waarom wel of waarom niet?
5. In welke mate zou je *haardracht* of *kapsel* ook een ‘taal’ kunnen noemen in de figuurlijke zin van het woord? In welke opzichten verschilt deze ‘taal’ van menselijke, natuurlijke talen?
6. In pantomime wordt ook gebruik gemaakt van de handen, net als in een gebarentaal. Wat is het verschil tussen pantomime en een gebarentaal van doven?
7. De Nederlandse Gebarentaal is een van de vele gebarentalen in de wereld, naast bijvoorbeeld de Britse Gebarentaal (British Sign Language, BSL) en de Italiaanse Gebarentaal (LIS). Vergelijk de volgende zinnen:
  - (a) (NGT) MAN VROUW HELPEN
  - (b) (BSL) MAN HELPEN VROUW
  - (c) (LIS) MAN HELPEN VROUW

Wat kan je uit deze voorbeelden concluderen over de verscheidenheid in gebarentalen?
8. In het voortgezet onderwijs worden leerlingen meestal geconfronteerd met taalstructuur middels het ‘ontleden’: het benoemen van zinsdelen en woordsoorten. Wat is het verschil tussen dit ‘ontleden’ en de meer wetenschappelijke benadering van de taalstructuur in de taalwetenschap?
9. Opgave (1) ging over het verkleinwoord van zelfstandige naamwoorden in het Nederlands. Binnen welk deelgebied van de taalwetenschap houdt men zich bezig met dit onderwerp?

Zelftoets

1. Hoe weten we dat de kennis die we hebben over taal geen lijst is van uitingen die in ons geheugen is opgeslagen?
2. Hoe heten de eigenschappen die door alle talen worden gedeeld?
3. Wat houdt het verschijnsel van dubbele articulatie in?
4. Wordt de taal van bijen net als die van mensen gekenmerkt door creativiteit, in die zin dat er steeds nieuwe ‘boodschappen’ zijn samen te stellen?

5. Wat zijn onomatopeeën?
6. Wat zijn kunsttalen? Verschillen ze sterk van natuurlijke, menselijke talen?
7. Noem enkele verschillen tussen natuurlijke, menselijke talen en computertalen.
8. Zijn gebarentalen te vergelijken met andere natuurlijke, menselijke talen?
9. Is het mogelijk om een helder onderscheid te maken tussen enerzijds complexe talen en anderzijds simpele talen?
10. Is er, afgezien van het feit dat er al of niet een schriftsysteem is, een wezenlijk verschil tussen talen die ook een geschreven vorm hebben en talen die dat niet hebben?
11. Wat is het verschil tussen een descriptieve en een prescriptieve grammatica?
12. Wat doet de taalkundige die vanuit een diachroon perspectief de taal beschrijft?
13. Noem de taalkundige termen voor de studie van de volgende onderdelen van de taal:
  - (a) het klanksysteem;
  - (b) de structuur van woorden;
  - (c) de structuur van zinnen;
  - (d) betekenis;
  - (e) taalgebruik in interactie.

Verantwoording en verder lezen

Engelstalige inleidingen in de Algemene Taalwetenschap zijn Fromkin en Rodman (1988) en Akmajian, Demers en Harmish (1985).

Interviews met taalkundigen over verschillende aspecten van taal en taalwetenschap zijn verzameld in *Het vermogen te verlangen* (Koenen 1998). Het boek *De wetenschap van het woord* (Miller 1993) bevat veel informatie en leuke illustraties over taal. *Het taalinstinct* (Pinker 1997) is een uitgebreid maar goed leesbaar boek over taal. Een makkelijk leesbaar boek over dierencommunicatie is *The Doolittle Obsession* (Bright 1990). Een inleiding tot gebarentalen van doven is te vinden in *Stemmen zien* (Sachs 1989), *Gebarentaal* (Koenen e.a. 1998) en *De Nederlandse Gebarentaal* (Schermer e.a. 1991).

Het citaat van Roger Bacon in paragraaf 1.2 komt uit Ferguson (1978). Het stukje in paragraaf 1.6 over de overtreffende trap is afkomstig uit Van der Horst en Marschall (1989).